

Я. В. Матузка, В. І. Горбатюк

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНИ АСПЕКТИ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ

У статті проаналізовано питання інституціоналізації економічної й фінансової систем, вплив інститутів на функціонування та розвиток економіки й фінансів через дію на економічні й трансакційні витрати. Інституціоналізм розкрито як потужний та перспективний напрям сучасної економічної теорії зі специфічними методологією, понятійно-категоріальним апаратом і націленістю досліджень. Підкреслено міждисциплінарний характер інституціоналізму й показано переваги, пов'язані з такою властивістю його наукових досліджень. Висвітлено складну структуру сучасного інституціоналізму та його основні варіанти — традиційний (“старий”) інституціоналізм і неінституціоналізм, особливості підходу їхніх представників до аналізу економічних проблем. Розглянуто основні ознаки недосконалості інституціонального середовища в Україні та обґрунтовано необхідність і напрями його поліпшення. Розкрито об'єктивну немінучість існування трансакцій і трансакційних витрат, пов'язану з визнанням “небезкоштовності” (витратності) процесу взаємодії між суб'єктами економіки та значення дослідження цього виду економічних витрат поряд із трансформаційними (виробничими) витратами. Досліджено економічний зміст трансакційних витрат, їх структуру й роль у формуванні інституціонального середовища. Наведено основні визначення поняття “трансакційні витрати” представниками сучасної інституціональної теорії, проаналізовано їх зміст і особливості. Виявлено певні обернені залежності у сфері таких витрат: 1) між наближенням економіки до моделі загальної рівноваги Л. Вальраса й рівнем трансакційних витрат; 2) між ефективністю функціонування інститутів та інституціонального середовища й величиною трансакційних витрат. Зменшення та, головне, оптимізація таких витрат розглядаються як об'єктивна потреба й обов'язкова умова створення та функціонування ефективної інституціональної системи.

Ключові слова: інститут, інституціоналізм, неінституціоналізм, інституціональні зміни, трансакції, трансакційний сектор, трансформаційні витрати, трансакційні витрати.

Рис. 1. Табл. 1. Літ. 16.

Я. В. Матузка, В. И. Горбатюк

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ
ТРАНСАКЦИОННЫХ ИЗДЕРЖЕК

В статье проанализированы вопросы институционализации экономической и финансовой систем, влияние институтов на функционирование и развитие экономики и финансов через воздействие на экономические и трансакционные издержки. Институционализм раскрыт как мощное и перспективное направление современной экономической теории со специфическими методологией, понятийно-категориальным аппаратом и нацеленностью исследований. Подчеркнут междисциплинарный характер институционализма и показаны преимущества, связанные с таким свойством его научных исследований. Освещены сложная структура современного институционализма и его основные варианты — традиционный (“старый”) институционализм и неинституционализм, особенности подхода их представителей к анализу экономических проблем. Рассмотрены основные признаки несовершенства институциональной среды в Украине и обоснована необходимость и направления ее улучшения. Раскрыта объективная неизбежность существования трансакций и трансакционных издержек, связанная с признанием “небесплатности” (затратности) процесса взаимодействия между субъектами экономики и значения исследования этого вида экономических затрат наряду с трансформационными (производственными) издержками. Исследованы экономическое содержание трансакционных издержек, их структура и роль в формировании институциональной среды. Приведены основные

© Матузка Я. В., Горбатюк В. И., 2015

определения понятия “транзакционные издержки” представителями современной институциональной теории, проанализированы их содержание и особенности. Выявлены определенные обратные зависимости в сфере таких издержек: 1) между приближением экономики к модели общего равновесия Л. Вальраса и уровнем транзакционных издержек; 2) между эффективностью функционирования институтов и институциональной среды и величиной транзакционных издержек. Уменьшение и, главное, оптимизация таких издержек рассматриваются как объективная необходимость и обязательное условие создания и функционирования эффективной институциональной системы.

Ключевые слова: институт, институционализм, неинституционализм, институциональные изменения, транзакции, транзакционный сектор, трансформационные издержки, транзакционные издержки.

Yaroslav Matuzka, Viktoriia Horbatiuk

INSTITUTIONAL ASPECTS OF TRANSACTION COSTS

The issue of institutionalization of economic and financial systems, the impact of institutions on functioning and development of the economy and finance through influence on the economic and transaction costs is analysed in the article. The institutionalism is disclosed as powerful and promising area of modern economic theory that has specific methodology, conceptual and categorical apparatus, as well as research direction. It is underlined the interdisciplinary nature of institutionalism, and the advantages associated with the features of its scientific research are displayed. It is found a complicated structure of modern institutionalism and its main types - the traditional (“old”) institutionalism and neoinstitutionalism, the specifics of representatives’ approaches to the analysis of economic problems. The main features of imperfection of the institutional environment in Ukraine are considered and the necessity and directions of its improvement are substantiated. The results of research reveal an objective inevitability of existence of transactions and transaction costs associated with recognition of expensiveness of the interaction process between the economic entities and an importance of research of this type of economic spending along with transformation (production) costs. The economic content of transaction costs, their structure and role in the institutional environment formation are investigated. The basic definitions of the notion “transaction costs” by representatives of modern institutional theory are given, as well as their content and features are analyzed. It is defined the particular inverse dependences within the following expenditures: 1) between approximation of an economy to the L. Walras’ general equilibrium model and the transaction costs level; 2) between the effectiveness of the institutions’ existence and institutional environment and the transaction costs value. Reduction and, more importantly, optimization of transaction costs are considered as an objective need and a prerequisite of establishment and operation of an effective institutional system.

Keywords: institution, institutionalism, neoinstitutionalism, institutional changes, transaction, transaction sector, transformation costs, transaction costs.

JEL classification: B41, D23, D24.

Інституціоналізм — це складний та водночас потужний і перспективний напрям сучасної економічної науки як за спрямованістю дослідження, так і за досягненнями в пізнанні економіки й суспільства. Він відрізняється методологією досліджень (трактування предмету, методів, категоріально-понятійного апарату), міждисциплінарністю підходів, складною внутрішньою структурою, специфікою та неоднозначністю трактувань основних категорій тощо. Зазначене (звичайно, разом із певними корінними спільними ознаками) зумовляє особливе місце інституціоналізму в класифікаціях (систематизаціях) сучасної політичної економії (економічної теорії) та фінансової науки. Щоб уникнути можливих непорозумінь, одразу ж підкреслимо: інституціоналізму притаманна багатоманітність поглядів із практично всіх його наукових питань не лише з боку представників інших шкіл і напрямів економічної й фінансової

теорії, а й безпосередньо в середовищі інституціоналізму. Щоправда, ця риса (різноманітність та відмінність поглядів на ті самі об'єкти дослідження) є характерною для всіх без винятку сучасних шкіл і напрямів економічної науки.

Родовід інституціоналізму як специфічного напрямку у структурі політичної економії (економічної теорії) зазвичай ведеться з кінця XIX ст. Спочатку він був відомий як інституціоналізм “вебленівського зразка”, тобто як американський різновид інституціоналізму (за прізвищем одного з його основоположників — Т. Веблена), а вже потім став родовим поняттям і розвивався в різних варіантах не лише у США, а й у інших країнах.

Утім, ряд дослідників інституціональної теорії, зокрема професор Хартфордширського університету Дж. Ходжсон (Великобританія), вважає, що вперше словосполучення “інституціональна економіка” (institutional economics) було вжито у виступі видатного американського вченого У. Гамільтона (1881—1958) на зібранні Американської економічної асоціації в 1918 р. [1, с. 381].

У. Гамільтон підкреслював, що “власним” предметом економічної теорії є інститути, а економічна теорія пов'язана зі змістом процесів та повинна ґрунтуватися на прийнятній теорії людської поведінки [2, с. 113—115]. Водночас цей учений, один із основоположників нового напрямку в економічній науці, вказував на відмінність інституціоналізму й неокласики щодо вивчення поведінки індивідуума як вододілу між цими двома різними напрямками зазначеної науки. З точки зору основоположників американського інституціоналізму, неокласична економічна теорія нехтувала впливом на поведінку індивідуума системи інститутів, за котрих він живе і повинен прагнути до своєї вигоди. На думку У. Гамільтона, там, де вона (неокласика) зазнає фіаско, інституціональна економіка повинна досягти успіху; вона повинна розпізнати в різноманітності інституціональних ситуацій, що з ними стикаються індивідууми, основне джерело відмінностей у змісті їхньої поведінки [2, с. 116].

Такий підхід залишається актуальним, зайвий раз підтверджуючи й диверсифікацію сучасних економічної та фінансової теорій, і відому альтернативність їхніх основних напрямів та шкіл. Разом із тим сьогодні почастишали спроби включення елементів інституціоналізму в теорії інших напрямів, у т. ч. неокласичного, “мейнстримового”, тобто основної течії сучасної економічної й фінансової думки.

Сучасний інституціоналізм представлений двома головними напрямками: класичним, тобто традиційним (переважно “вебленівської” й “коммонсонівської” традиції), та неокласичним, тобто неоінституціоналізмом. Інституціоналізм класичного напрямку за своїми методологічними підходами тісно пов'язаний із класичною політичною економією, економічною теорією марксизму, кейнсіанством (особливо посткейнсіанством) та філософією прагматизму. Для нього насамперед характерне дослідження зі специфічних позицій суспільного виробництва, капіталу, науки, технології, форм організації виробництва й ролі держави в економіці та суспільстві. При цьому соціально-економічні процеси розглядаються не в статистиці, а в динаміці, що зумовлює

спрямованість теоретико-методологічних засад цієї теорії в майбутнє. Зазначені процеси розглядаються також на різних рівнях теорії та практики (мікро-, мезо-, макрорівні), в єдності позитивного й нормативного аспектів теорії. Реалізація перспективних можливостей методології та теорії еволюціонізму відкрила представникам інституціоналізму класичного напрямку шлях до створення теорії інформаційної постіндустріальної стадії цивілізації. Вона знаменує вищий ступінь розвитку економічної науки [3; 4]. Міждисциплінарний характер інституціоналізму (“старого” й “нового”), що проявився як його характерна риса вже з початку формування цього теоретичного напрямку, дає вченим можливість своєчасно оновлювати, збагачувати свої теорії за рахунок застосування в аналізі новітніх досягнень суспільних і природничих наук.

Неоінституціоналізм, як складова інституціоналізму та один із його варіантів, має низку істотних особливостей порівняно не лише зі стандартною неокласичною теорією, а й із традиційним інституціоналізмом. Ці особливості є предметом сучасних дискусій та мають вирішальне значення для вирішення питання про місце неоінституціоналізму в класифікаціях сучасних економічних теорій, шкіл і напрямів економічної й фінансової науки. Водночас теоретико-методологічні підходи неоінституціоналізму збагатили науку такими розробками: правовий детермінізм, контрактний підхід, теорія фірми (організації), правила та норми поведінки, що регулюють відносини в публічній і приватній сферах і втілені в теоріях суспільного вибору та прав власності. Це великою мірою сприяло просуванню теоретичного пояснення нових явищ і процесів у розвинутих ринкових господарствах та постсоціалістичних країнах, розвитку й удосконаленню інституціональної економіки. Особливе значення має переміщення в центр уваги вивчення питань прав власності, трансакцій і трансакційних витрат.

На підставі аналізу праць основоположників та сучасних представників інституціоналізму професор Дж. Ходжсон сформулював основні теоретико-методологічні засади теорій і категорійно-понятійного апарату цього напрямку:

1. Прагнення інституціоналістів до надання своїм теоріям практичного значення жодним чином не вказує на тлумачення інституціоналізму “в термінах будь-яких політичних пропозицій”. Разом із тим констатується наявність різних трактувань цього положення, а також можливість поєднання позитивного й нормативного аспектів теорій. У цьому вбачаємо тяжіння інституціоналізму до політичної економії в її традиційному розумінні як науки, що тісно пов’язана з економічною політикою.

2. Широке використання інституціоналізмом ідей і даних, отриманих у інших наукових дисциплінах (психології, соціології й антропології), тобто міждисциплінарного підходу та апарату для збагачення методів аналізу інститутів і людської поведінки.

3. Інститути — ключові елементи будь-якої економіки, отже, найважливіше завдання економістів полягає у вивченні самих інститутів та процесів їх збереження, появи і зміни.

4. Економіка являє собою відкриту еволюційну систему, що існує в природному зовнішньому середовищі та зазнає впливу технологічних змін; економіка включена в ширший комплекс соціальних, культурних, політичних і владних відносин.

5. Уявлення про максимізацію корисності як єдине прагнення індивідуальних агентів є неадекватним і помилковим. Інституціоналізм не розглядає індивідів як певну даність. Люди створюють інститути, й на них впливає середовище, в котрому вони діють [1, с. 382].

Про зростання популярності та впливу ідей інституціоналізму свідчить такий промовистий факт. За перших 20 років вручення Нобелівської премії з економіки (1969—1988) її отримали п'ять учених, які проводили інституціоналістські дослідження (Я. Тінберген, К. Ерроу, Г. Мюрдаль, Г. Саймон, Дж. Б'юкенен), а за наступних 20 років їх було вже десять (Р. Коуз, Г. Беккер, Д. Норт, Р. Фогель, А. Сен, Дж. Акерлоф, М. Спенс, Дж. Стіглер, Д. Канеман, Е. Остром).

Зауважимо, що майже всі нагороджені — представники неоінституціоналізму, котрий включає низку теорій. На думку Дж. Б'юкенена, неоінституціоналізм, або “конституціональна економічна теорія” в широкому розумінні, “виник у 1970-х роках для опису спроб аналізу наслідків, до яких веде дослідження альтернативних наборів правил — на відміну від аналізу проблем вибору в рамках існуючих структур, що не підлягають аналізу” [5, с. 171, 172]. До складових цієї наукової дисципліни вчений відносить: 1) теорію суспільного вибору, на основі котрої сформувався конституціональна економічна теорія; 2) економічну теорію прав власності; 3) теорію економіки та права, або економічну теорію права; 4) політичну економію регулювання; 5) неоінституціональну економічну теорію; 6) нову економічну історію [5, с. 171]. Підставою для об'єднання всіх цих теорій, на думку Дж. Б'юкенена, є те, що в кожному випадку певна увага приділяється юридичним і політичним обмеженням, в умовах яких економічні й політичні суб'єкти розв'язують проблему вибору. Разом із тим учений виокремлює низку відмінностей між цими теоріями.

Безперечно, стан економічної й фінансової систем в Україні можливо та необхідно розглянути в інституціональному аспекті. При цьому основну увагу приділимо інституціональному аспекту трансакцій і трансакційних витрат як ключовим категоріям понятійно-категоріального апарату інституціоналізму в усіх його варіантах.

Вітчизняну економіку останнього десятиліття ХХ ст. — початку ХХІ ст. (до 2015 р.), попри те, що вона вважається ринковою, можна загалом охарактеризувати як низькоефективну й недостатньо конкурентоспроможну. На наш погляд, однією з основних причин такого стану є нерозвиненість і недоліки її інституціональних підвалин: середовища, механізму, чинників економічного зростання тощо. Щоправда, аналогічний стан економіки з тих самих причин у цілому притаманний також іншим пострадянським країнам, котрі здійснюють трансформацію економіки та вважаються ринковими.

Назвемо певні відмінні риси, що характеризують недосконалість інституціонального середовища в Україні. Насамперед це високі витрати специфікації (чіткого визначення меж) та захисту прав власності, істотні адміністративні перешкоди, суперечливість законодавчої бази, низький рівень корпоративного управління, нерівні умови конкуренції, велика частка тіньової економіки, низька транспарентність у економіці й суспільстві, загальна економічна невизначеність і нестабільність тощо. Наслідком є інші загальні негативні явища й процеси, зокрема зростання підприємницьких ризиків, спад ділової активності, зниження інвестиційної привабливості вітчизняної економіки, її конкурентоспроможності на мікро- та макрорівні.

На нашу думку, в сукупності ці негативні явища й процеси спричинені неоптимальним функціонуванням економічних і політичних інститутів, невідповідністю соціально-економічним завданням зростання й розвитку інституціонального середовища та механізму. Саме з цим насамперед пов'язані умови формування й негативна динаміка трансакційних витрат (далі — ТВ) у економіці України. Практика показала, що етап утворення та введення в дію ринкових інститутів зазвичай супроводжується збільшенням таких витрат у зв'язку з необхідністю затрат певних ресурсів для включення економічних суб'єктів у нове інституціональне середовище та пристосування їх до нових обставин, правил, норм, інструментів господарювання. Проте надалі, в міру виконання завдань першого етапу, величина ТВ, як правило, повинна зменшуватись і встановлюватись на певному оптимальному рівні. Зазначене є завданням будь-якої економіки в умовах відкритого зовнішнього середовища, котре динамічно змінюється, глобалізується, фінансіалізується, об'єктивною потребою для забезпечення стабільного економічного зростання та розвитку.

В умовах інституціональних перетворень темпи економічного зростання й розвитку взаємодіють із ТВ, що в кінцевому підсумку сприяє їх зменшенню, досягненню їх оптимального розміру та підвищенню ефективності ринкового механізму. Таким чином, у інституціонально-еволюційному аналізі дослідження проблем теорії та практики трансакційних витрат є особливо актуальним; більше того, в сучасній економічній і фінансовій літературі воно оформлене в окрему теорію, котра входить до складу всіх варіантів сучасного інституціонального напрямку економічної теорії.

Зрозуміло, що розроблення й дослідження теорії ТВ, у т. ч. її фінансових аспектів, тісно пов'язане з аналізом теоретичних і практичних аспектів функціонування й розвитку фірм, організацій, розробленням теорії контрактних відносин тощо. Вони теж сформульовані як окремі теорії інституціонального (або інституціонально-еволюційного) напрямку. Отже, загалом ідеться про взаємозв'язок і взаємодію окремих різних теорій у межах ширших теоретичних утворень — наукових шкіл усередині інституціонального та еволюційного напрямів сучасної економічної науки. Тому цілком правомірною й актуальною є постановка та розроблення питання інституціонального аспекту

ТВ. Він передбачає, що інститути впливають на всі галузі суспільного життя, включаючи фінанси, охоплюють кожну ланку суспільного відтворення.

Саме цей аспект трансакційних витрат розглядали згадані лауреати Нобелівської премії з економіки, а також такі відомі зарубіжні вчені (переважно неоінституціоналісти), як А. Алчіан, Й. Барцель, Р. Буайе, О. Вільямсон, Г. Демсец, В. Меклінг, С. Пейович, Г. Таллок, Л. Тевено, О. Фавро, Е. Фуруботн, С. Чанг та ін.

Помітний внесок у дослідження проблем теорії й практики ТВ зробили українські вчені С. Архієреєв, П. Леоненко, Т. Паєнтко, О. Прутська, Р. Пустовійт, С. Степаненко, А. Ткач, О. Шепеленко, А. Чухно, П. Юхименко, В. Якубенко, О. Яременко [6—16] та ін.

Незважаючи на різноманітність підходів, отримані результати й накопичений досвід, актуальною темою досліджень залишається поглиблений аналіз ТВ із позицій інституціонально-інформаційного напрямку економічної науки. Зокрема, на наш погляд, недостатньо вивченими є питання економічного змісту таких витрат, їхньої ролі у формуванні інституціонального середовища, інституціональних перетворень як основного напрямку реформування системи управління державними фінансами, ефективних шляхів зниження й оптимізації ТВ тощо.

Завдяки дослідженням сучасних учених-інституціоналістів у історичній ретроспективі встановлено стародавнє походження ТВ та їх первісний зв'язок зі сферами грошового й торгового обігу, актами купівлі-продажу, перетвореннями грошей на капітал і функціонуванням останнього. Поняття “трансакційні витрати” без його теоретичного пояснення спочатку використовувалося для розкриття важливої складової економічної системи — грошей і грошового обігу, їх еволюції та застосування. Використовуючи різні функції грошей (насамперед обігу й платежу), економічні агенти знижують такі витрати. Крім того, поліпшуються умови для підготовки угод, зменшення запасу товарів, необхідних для безперервного обміну, прискорення швидкості обороту самих грошей.

У останній третині XIX ст. проблеми рівноваги та стабільного розвитку капіталістичної ринкової економіки, результатів її взаємодії з довкіллям стали предметом спеціального аналізу. Відтак учені — економісти й фінансисти висунули припущення про зв'язок процесу укладання угод між економічними агентами та економічного обміну з певними витратами. Одним із перших таке припущення висловив у праці “Основи політичної економії” (1871) основоположник неокласичної австрійської школи К. Менгер (1840—1921).

На думку К. Менгера, з обміном пов'язана не лише вигода, а й так звана економічна жертва. Остання являє собою певну величину, приріст цінності, економічної корисності, що можна одержати в результаті обмінних відносин. Із цим часто пов'язана неможливість здійснення операцій обміну там, де вони були б можливі, коли б не було цієї втрати. До таких жертв учений відносив фрахти, митні платежі, аварії, поштові витрати, страхування, провізію та комісійні

винагороди, куртаж, вагові, пакувальні і складські платежі, утримання людей, котрі займаються торгівлею, та їхніх помічників, витрати з грошового обігу тощо. Вони є наслідком власне мінових операцій та їх обов'язковою складовою. Тому в сучасній українській і зарубіжній економічній літературі вважається, що К. Менгер, по суті, дав правильне трактування ТВ, згодом перевідкритих американським ученим, основоположником неінституціоналізму Р. Коузом.

Теоретичні положення К. Менгера розвинули представники англо-американського інституціоналізму. Змінився підхід до досліджень: центральним питанням стало вивчення впливу на процес обміну та вироблення відповідних інститутів. Дослідження таких колективних інститутів, як сім'я, профспілки, торговельні об'єднання, виробничі корпорації, правові відносини та ін., супроводжувалося висуненням на перший план і аналізом понять трансакції та відповідних витрат. Один із основоположників раннього інституціоналізму Дж. Коммонс у книзі "Правові основи капіталізму" (1934) дав таке визначення цього ключового поняття: "Трансакція — це не обмін товарами, а відчуження й привласнення прав власності та свобод, створених суспільством". На його переконання, трансакція виникає тому, що інститутом забезпечується поширення волі окремої людини за межі її впливу на навколишнє середовище безпосередньо своїми діями, тобто за межі фізичного контролю. Отже, виникають трансакції, на відміну від індивідуальної поведінки або обміну товарами.

На думку Дж. Коммонса, існує три основних види трансакцій, кожному з котрих відповідає зв'язок з угодами, управлінням чи раціонуванням:

1. Трансакція угоди, або торгова трансакція. Означає здійснення фактичного відчуження й привласнення прав власності та свобод, передбачає взаємну згоду сторін на основі економічного інтересу кожної з них (продавця-покупця). Відмінною рисою трансакції угоди є повна правова симетричність сторін (яка, однак, не виключає асиметрії інформації). Така симетричність відсутня в інших видах взаємодій, що їх розглядав Дж. Коммонс. Учений вважав характерною ознакою існування цієї трансакції не виробництво, а перехід товару від однієї особи до іншої. Не випадково в сучасній економічній літературі вона дістала також назву "трансакція торгівлі". Її об'єктом є права на обмінювані блага (наприклад, ф'ючерсний контракт, кредитна угода).

2. Трансакція управління. У ній ключовим є відношення "управління — підпорядкування", що означає таку взаємодію між людьми, за котрої право прийняття рішень належить тільки одній стороні правових відносин (унаслідок делегування, узурпації, придбання тощо). Асиметричність становища сторін, а отже, й правових відносин обумовлюють асиметричність поведінки. Саме вона є об'єктом трансакції управління.

3. Трансакція раціонування. Для неї характерна асиметричність правового становища сторін із особливим місцем і статусом керуючої сторони (нею виступає колективний орган, що виконує функцію специфікації прав). Найпоширеніші трансакції раціонування — складання бюджету компанії

радою директорів; державного бюджету урядом та затвердження його органом представницької влади; рішення арбітражного суду щодо суперечки між діючими суб'єктами, за допомогою якої розподіляється багатство.

Розкриття сутності та змісту трансакції, з'ясування її співвідношення з ключовим поняттям “інститут” сприяло порушенню питання про ТВ та їх теоретичному осмисленню. Через такі витрати певні види трансакцій виявляються більш або менш економічними залежно від обставин часу й місця. Сутність ТВ визначають як витрати в процесі виконання угоди, а не за її межами. Отже, трансакція — це передача товарів за допомогою угоди. Регулюючи інституціональні межі виконання трансакцій, суспільство прагне шляхом створення санкцій і стимулів зробити вигідним для ринкових суб'єктів здійснення трансакцій у певний спосіб, котрий не суперечить його інтересам.

Введення в економічний аналіз у 1930-і роки поняття трансакційних витрат і розгляд їх у інституціональному аспекті є важливим теоретичним досягненням сучасної економічної науки. Визнання “небезкоштовності” (витратності) процесу взаємодії між людьми дало можливість науковцям і практикам з'ясувати природу економічної реальності. За словами Р. Коуза, без поняття ТВ не можна зрозуміти, як працює економічна система, ефективно проаналізувати низку проблем, що в ній виникають, а також отримати базу для напрацювань політичних рекомендацій.

У ринковій економіці трансакційні витрати супроводжують усі процеси виробництва й обігу. При виборі способів ведення справ та вирішення всіх інших виробничих і фінансових питань бізнесмени мають обов'язково враховувати майбутні ТВ. У разі якщо витрати обміну перевищують вигоди від нього, акт обміну не відбудеться, тому обсяг виробництва в результаті спеціалізації не розшириться. Отже, ТВ відображаються не лише на контрактних домовленостях, а й на виробництві конкретних товарів і послуг.

Економічна наука використовує крім трансакційних десятки (якщо не сотні) різних видів витрат. Тому постає потреба в їх розрізненні. Передусім важливо з'ясувати відмінності між трансформаційними (або виробничими) і трансакційними витратами. На рисунку наведені положення про обидва види витрат із виокремленням їхніх основних складових. Перший вид витрат стосується сфери виробництва та пов'язаний із перетвореннями (в процесі використання) основних видів ресурсів — природних, матеріальних, трудових, інформаційних та інших, другий — належить до сфери обслуговування виробництва.

Уявлення про широкий спектр різних трактувань ТВ у сучасній зарубіжній і вітчизняній економічній та фінансовій літературі дає таблиця. Зауважимо, що це досить представницький, але, звичайно, далеко не вичерпний перелік основних визначень таких витрат та їх авторів.

У цьому переліку наведені визначення трансакційних витрат як найширші за своїм змістом (К. Ерроу, О. Прутська, Т. Паентко), так і вузьчі (К. Менар). Поряд із ТВ економічної системи подано визначення таких витрат щодо

Джерело: складено авторами.

Рисунк. Основні види трансформаційних і трансакційних витрат у економічних та фінансових системах

фінансової системи. У будь-якому разі є потреба в тому, щоб розрізнити трансакційні та інші види витрат, відокремити перші від других.

Так, К. Ерроу трактує ТВ значно ширше, ніж більшість авторів. Разом із трансакційними в цьому визначенні у прихованому вигляді подані й інші види витрат, включаючи фінансові, й насамперед витрати захисту прав власності. До останніх можуть бути зараховані витрати специфікації та створення виключних прав власності. До речі, саме особливості останніх часто розглядаються як підстава для віднесення всіх витрат захисту прав власності в процесі обміну до трансакційних. Але це свідчить лише про вигідність (доцільність) або невигідність (недоцільність) створення виключних прав власності. Перевитрата суспільних ресурсів призводить до виникнення таких витрат не у зв'язку з обміном (тобто не як трансакційних), а як результату у функціонуванні (дії) певного способу організації суспільства. Їх можна віднести до тих інституціональних витрат, котрі створюють загальні інституціональні межі обміну. Витрати створення виключних прав власності не трансакційні, а являють собою витрати інституціональної організації суспільства. Інакше кажучи, вони належать до витрат експлуатації економічної й фінансової систем.

При цьому необхідно враховувати умовність розмежування витрат експлуатації економічної й фінансової систем та інституціональних витрат. Системи завжди функціонують у межах певної суспільної структури, тому їхня діяльність безпосередньо чи принаймні опосередковано пов'язана з інституціональними витратами. Однак витрати експлуатації економічної й фінансової систем не можна цілком віднести до інституціональних. Так, ТВ великою мірою включають витрати, не пов'язані із функціонуванням інститутів, а тому

Таблиця. Основні визначення трансакційних витрат

Автори	Визначення
К. Эрроу (див.: Эрроу К. Возможность и пределы рынка как механизма распределения ресурсов / К. Эрроу // THESES. — 1993. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 53)	Трансакційні витрати — це витрати експлуатації економічної системи
Д. Норт (див.: Норт Д. Институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. — М., 1997. — С. 45)	Трансакційні витрати “складаються з витрат оцінки користостей об’єкта обміну та витрат забезпечення прав і примусу до їх дотримання”; зумовлені характером виробничих відносин (є джерелом соціальних, політичних і економічних інститутів)
К. Менар (див.: Менар К. Экономика организаций / К. Менар. — М., 1996. — С. 29)	Трансакційні витрати — “витрати функціонування системи обміну або, точніше кажучи, в межах ринкової економіки витрати використання ринку, щоб забезпечити розміщення ресурсів та передати права власності”
О. Прутська (див.: Прутська О. О. Институционализм и проблемы экономической поведінки в переходній економіці : монографія / О. О. Прутська. — К. : Логос, 2003. — С. 74)	Трансакційні витрати — витрати економічної взаємодії, хоч би в яких формах вона здійснювалася
С. Архієреєв (див.: Архиев С. Трансакционная архитектура и институциональные преобразования трансакционного сектора / С. Архиев // Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А. А. Гриценко. — Х., 2008. — С. 473)	Трансакційні витрати — сукупність втрат, що виникають під час обміну правами власності, та затрат, спрямованих на зменшення цих втрат
А. Чухно, П. Леоненко, П. Юхименко (див.: Чухно А. А. Институционально-информационная экономика : підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. — К. : Знання, 2010. — С. 470)	Трансакційні витрати — всі витрати, пов’язані з обміном, забезпеченням прав і примусом до їх дотримання
Т. Паєнтко (див.: Паєнтко Т. В. Институционализация финансовой системы и трансакційні затрати у фінансових відносинах / Т. В. Паєнтко // Економіка та держава. — 2011. — № 11. — С. 46)	Трансакційні витрати у сфері фінансів — це всі витрати, які пов’язані з обґрунтуванням, розробленням, упровадженням фінансових рішень, аналізом і контролем їх виконання
О. Шепеленко (див.: Шепеленко О. В. Трансакционные издержки в переходной экономике: проблемы теории и практики / О. В. Шепеленко. — Донецьк, 2007. — С. 145)	Трансакційні витрати — це витрати, пов’язані з підготовкою, укладанням і обслуговуванням контрактів, подоланням опортунізму (прихованого й відкритого), різних бар’єрів у реалізації контрактів і післяконтрактного обслуговування, із функціонуванням державних і суспільних інститутів, що внутрішньо необхідні ринковій економіці на всіх рівнях ринкових та державних відносин

Джерело: складено авторами.

не належать цілком до інституціональних. Тобто витрати експлуатації економічної та фінансової систем, з одного боку, охоплюють частину ТВ, які не є інституціональними, з другого — до них належать, поряд із трансакційними, певні види інституціональних витрат.

Ряд відомих учених (К. Эрроу, О. Вільямсон, Дж. Стіглер, Я. Корнаї та ін.), розкриваючи природу й сутність ТВ, проводять аналогію їх існування та використання з тертям. Авторитетною в наукових колах вважається думка Дж. Стіглера, який образно охарактеризував значення категорії трансакційних витрат у так званій теоремі Р. Коуза: світ із нульовими ТВ стає таким само дивним, як фізичний світ без сил тертя; монополістам можна виплачувати компенсацію за те, щоб вони поводитися конкурентно, а страхові компанії просто не існували б.

На основі подібних визначень учені доходять спільного висновку про існування оберненої залежності між наближенням економіки до моделі загальної рівноваги А. Вальраса та рівнем ТВ. Більше наближення призводить до зниження рівня таких витрат і навпаки, підвищення останнього означає віддалення економіки від рівноваги.

Тяжіння до більш чи менш загального трактування питань ТВ не виключає своєрідних підходів до їх розгляду різними представниками інституціональної економічної теорії. Так, відомий український прихильник інституціоналізму професор С. Архієреєв розрізняє два типи ТВ: втрати й затрати, всередині кожного з котрих визначає їх види. На думку вченого, як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники не надали значення (за винятком витрат опортуністичної поведінки) та не провели розмежування між ними й трансакційними витратами. До останніх С. Архієреєв відносить: витрати непередбачених подій; витрати непередбачених дій; витрати, пов'язані з можливим різним трактуванням положень контракту; витрати неузгодженості законодавства або інших нормативних актів; витрати дієвого контролю та примусу до виконання законодавчих норм. ТВ другого типу в концепції С. Архієреєва становлять трансакційні затрати. До них учений включив традиційні види витрат: на укладення контракту, інформаційні, специфікації та захисту прав власності, а також пов'язані зі здійсненням розрахунків.

Переведення аналогів із фізикою в площину трактування категорії трансакційних витрат можна завершити таким положенням: це категорія, що виражає витрати, зумовлені координацією та взаємодією економічних суб'єктів. Таким чином, усі витрати, пов'язані з обміном, забезпеченням прав і примусом до їх дотримання, належать до трансакційних.

Як уже зазначалося, функціонування й розвиток фінансової системи країни супроводжуються певними ТВ, котрі в загальному вигляді охоплюють: витрати на розроблення та впровадження інституційних засад формування й функціонування системи фінансів (витрати інституціоналізації); витрати на реалізацію механізму її функціонування; витрати на дотримання норм і правил (на фінансовий контроль та примушення до виконання правил).

На уряд покладено виконання (через міністерство фінансів або інші державні інститути) широкого кола фіскальних та фінансових функцій, зокрема політичних, регуляторних і трансакційних. Вони охоплюють сфери фіскальної політики, управління бюджетом, політику обліку й звітності, зовнішній контроль та аудит, інші централізовані фінансові функції. Серед трансакційних (або операційних) функцій виділимо такі: здійснення бюджетних платежів, проведення внутрішнього контролю, випуск державних цінних паперів, стягнення податків та інших державних доходів. Виконання цих функцій супроводжується ТВ, отже, постає потреба в їх скороченні та, зрештою, оптимізації.

Надзвичайно важливим, з точки зору теорії та практики, є дослідження питання величини трансакційних витрат у розвинутих країнах і економіках перехідного типу. Принципове значення має точне з'ясування можливості їх мінімізації й оптимізації. Багато представників сучасної інституціональної теорії розглядають цю можливість як мету, бажаний результат функціонування економічних інститутів.

Спостерігається зростання трансакційного сектору економіки, а з ним і таких витрат. Цей сектор охоплює оптову й роздрібну торгівлю, транспорт

і зв'язок, готелі й ресторани, фінансову діяльність, операції з нерухомістю, державне управління. За підрахунками відомих учених Е. Фуруботна та Р. Ріхтера, величина трансакційного сектору економіки в розвинутих країнах у середньому становила 50—60 % ВВП, а Дж. Лафта — до 70 %.

За результатами досліджень Т. Паентко, частка витрат трансакційного сектору України збільшилася з 27,72 % (2002 р.) до 35,04 % ВВП (2011 р.) [9, с. 132]. Така їх динаміка пов'язується зі зростанням зазначеного сектору. Темпи зростання були досить рівномірними, крім 2009 р., що зумовлено наслідками глобальної економічної кризи та загальним спадом економічної активності. Високі ТВ та їх зростання свідчать про низьку продуктивність і ефективність економіки.

На підставі викладеного доходимо такого загального висновку: інституціоналізація економічних і фінансових систем однозначно пов'язана з трансакційним сектором, трансакціями й трансакційними витратами. Існує обернена залежність між ефективністю інститутів, інституціонального середовища та величиною цих витрат. Зменшення й оптимізація останніх є об'єктивною потребою, задоволення якої пов'язане зі створенням і функціонуванням ефективною системи інститутів.

Список використаних джерел

1. *Ходжсон Дж.* В чем сущность институциональной экономики? / Дж. Ходжсон // *Философия экономики. Антология* / под ред. Д. Хаусмана ; пер. с англ. — М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. — С. 381—398.
2. *Гамильтон У.* Институциональный подход к экономической теории / У. Гамильтон // *TERRA ECONOMICUS*. — 2007. — Т. 5. — № 2. — С. 110—117.
3. *Чухно А. А.* Институционально-інформаційна економіка : підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. — К. : Знання, 2010. — 687 с.
4. *Маслов А. О.* Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення : монографія / А. О. Маслов. — К. : Аграр Медіа Груп, 2012. — 432 с.
5. *Бьюкенен Дж. М.* Конституциональная экономическая теория / Дж. М. Бьюкенен // *Экономическая теория* / ред.: Дж. Итуэлл, М. Мигейт, П. Ньюмен ; пер. с англ. В. С. Автономова. — М. : ИНФРА-М, 2004. — С. 167—178.
6. *Архиереев С. И.* Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации / С. И. Архиереев. — Х. : Бизнес Информ, 2000. — 288 с.
7. *Архиереев С. И.* Трансакційний сектор економіки України : монографія / С. І. Архіереев. — Х., 2003. — 56 с.
8. *Паентко Т. В.* Институціоналізація фінансової системи і трансакційні затрати у фінансових відносинах / Т. В. Паентко // *Економіка та держава*. — 2011. — № 11. — С. 44—47.
9. *Паентко Т. В.* Трансакційні витрати фіскального регулювання фінансових потоків / Т. В. Паентко // *Фінанси, облік і аудит*. — 2013. — Вип. 1. — С. 129—137.
10. *Прутська О. О.* Институціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці : монографія / О. О. Прутська. — К. : Логос, 2003. — 256 с.
11. *Пустовийт Р. Ф.* Институціональне середовище підприємництва в трансформаційній економіці : монографія / Р. Ф. Пустовийт ; Нац. банк України, Черкас. банк. ін-т. — Черкаси : Брама-Україна, 2006. — 371 с.
12. *Степаненко С. В.* Институціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) : монографія / С. В. Степаненко ; ДВНЗ “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. — К., 2008. — 312 с.
13. *Ткач А. А.* Институціональна економіка. Нова институціональна економічна теорія : навч. посіб. — К. : ЦУА, 2007. — 304 с.

14. Шепеленко О. В. Трансакционные издержки в переходной экономике: проблемы теории и практики / О. В. Шепеленко. — Донецк, 2007. — 360 с.
15. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : монографія / В. Д. Якубенко ; ДВНЗ “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. — К., 2004. — 252 с.
16. Яременко О. Л. Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект / О. Л. Яременко. — Х. : Основа, 1997. — 180 с.

References

1. Hodgson, G. M. (2012). V chem sushhnost' institucional'noj ekonomiki? [What is the essence of institutional economics?]. In D. M. Hausman (Ed.) *Filosofiya ekonomiki. Antologiya* [The Philosophy of Economics. An Anthology] (pp. 381-398). Moscow: Izdatel'stvo Instituta Gajdara [in Russian].
2. Hamilton, W. H. (2007). Institucional'nyj podkhod k ekonomicheskoy teorii [The institutional approaches to economic theory]. *TERRA ECONOMICUS*, 5 (2), 110-117 [in Russian].
3. Chukhno, A. A., Leonenko, P. M., & Yuchymenko, P. I. (2010). *Instytucional'no-informacijna ekonomika* [Institutional and information economy]. Kyiv: Znannya [in Ukrainian].
4. Maslov, A. O. (2012). *Informacijna ekonomika: stanovlennya, struktura ta teoretychne osmyslennya* [The information economy: formation, structure and theoretical understanding]. Kyiv: Ahrar Media Hrup [in Ukrainian].
5. Buchanan, J. M. (2004). Konstitucional'naya ekonomicheskaya teoriya [The Constitution of Economic Policy]. In J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman (Eds.) *Ekonomicheskaya teoriya* [Economic theory]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
6. Arkhieriev, S. I. (2000). *Transakcionnye izderzhki i neravenstvo v usloviyakh rynochnoj transformacii* [Transaction costs and inequalities in the conditions of market transformation]. Khar'kov: Biznes Inform [in Russian].
7. Arkhiyereyev, S. I. (2003). *Transakcijnyj sektor ekonomiky Ukrayiny* [Transactional sector of Ukraine]. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Payentko, T. V. (2011). Instytucionalizaciya finansovoyi systemy i transakcijni zatraty u finansovykh vidnosynakh [The institutionalization of the financial system and transaction costs in financial relations]. *Ekonomika ta derzhava* [Economics and the State], 11, 44-47 [in Ukrainian].
9. Payentko, T. V. (2013). Transakcijni vytraty fiskal'noho rehulyuvannya finansovykh potokiv [Transaction costs of fiscal regulation of financial flows]. *Finansy, oblik i audyt* [Finance, accounting and auditing], 1, 129-137 [in Ukrainian].
10. Pruts'ka, O. O. (2003). *Instytucionalizm i problemy ekonomichnoyi povedinky v perekhidnij ekonomici* [Institutionalism and economic behavior problems in transition economy]. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
11. Pustovijt, R. F. (2006). *Instytucional'ne seredovyshe pidpnyemnyctva v transformacijnij ekonomici* [The institutional environment of entrepreneurship in transformation economy]. Cherkasy: Brama-Ukrayina [in Ukrainian].
12. Stepanenko, S. V. (2008). *Instytucional'nyj analiz ekonomichnykh system (problemy metodolohiyi)* [Institutional analysis of economic systems (methodological problems)]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
13. Tkach, A. A. (2007). *Instytucional'na ekonomika. Nova instytucional'na ekonomichna teoriya* [Institutional Economics. New institutional economic theory]. Kyiv: CzUL [in Ukrainian].
14. Shepelenko, O. V. (2007). *Transakcionnye izderzhki v perekhodnoj ekonomike: problemy teorii i praktiki* [Transaction costs in a transition economy: problems of theory and practice]. Doneczk [in Russian].
15. Yakubenko, V. D. (2004). *Bazysni instytuty u transformacijnij ekonomici* [Basic institutions in transforming economy]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
16. Yaremenko, O. L. (1997). *Perehodnye processy v ekonomike Ukrainy: institucional'nyj aspekt* [Transients in the Ukrainian economy: the institutional dimension]. Khar'kov: Osнова [in Russian].